

IDENTITETSKE STRATEGIJE: U POTRAZI ZA SMISLOM

Zdenko ZEMAN
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

UDK: 316.347
Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. 11. 2007.

Tema teksta jest sociologijsko razumijevanje identiteta. Polazeći od konstatacije da u suvremenoj sociologiji nema jednoznačnoga koncepta identiteta, autor ne predlaže neku jednostavnu definiciju, nego sugerira određene tematsko-problemske dimenzije i aspekte koje drži nužnim sastavnicama svakoga pokušaja sociologijskoga razumijevanja te vrlo važne teme. Čini to u dva koraka. U prvom koraku raščlanjuje koncepcije identiteta koje su posljednjih petnaestak godina razradili sociolozi Anthony Giddens, Jean-Claude Kaufmann i Manuel Castells. U drugom koraku, koji se oslanja i na nalaze iz prvoga dijela teksta, skicira obrise jedne moguće fenomenologije identiteta. Popis ključnih značajki identiteta mora uključiti spoznaju da identitet nije gotova stvar, nego nešto što se konstruira, strategijski promišljan i građen proces, reflektivni projekt koji ne zanemaruje prošlost, ali je u presudnoj mjeri okrenut budućnosti. Kao takav, identitet je i važan čimbenik društvenih borbi koji se uvelike "hrani" kulturom, a u svom srcu krije najvažnije pitanje – ono o smislu života.

Ključne riječi: identitet, identitetske strategije, reflektivnost, smisao života, sloboda

✉ Zdenko Zeman, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
Marulićev trg 19/1, p. p. 277, 10 001 Zagreb, Hrvatska.
E-mail: Zdenko.Zeman@pilar.hr

I najsžetiju raspravu o pojmu identiteta gotovo da je nemoguće započeti bez pomalo "izlizanoga" konstatiranja silne aktualne raširenosti njegove uporabe i, u skladu s time, naglašene raspršenosti njegovih mnogobrojnih značenja. Identitet se, opće je poznato, semantički artikulira na različite načine u logičko-matematičkoj sferi, u kolokvijalnoj uporabi, u društvenim znanostima (izrazito inflatorno), a posjeduje i vrlo zani-

mljivu (pra)povijest filozofijske artikulacije. Ovdje nas, daka-ko, ne zanimaju sva ta područja, nego ponajprije ono društvenih znanosti, preciznije: suvremene sociologije, u kojoj, međutim, prema recentnijim sociologijskim rječnicima, "nema ... jasnoga koncepta identiteta" (Scott & Marshall, 2005., 289). Francuski sociolog Jean-Claude Kaufmann tu je nezavidnu situaciju nedavno rezimirao nešto opširnije, ustvrđujući da pojam identiteta "nije fluidan i cirkularan samo unutar znanstvenoga svijeta nego i posvuda izvan njega", jer se izdašno rabi "kao apstraktni i generalizirajući označitelj za najraznovrsnije pojave: djelatnosti, predmete, prostore, stanja, nizove ideja, kategorije klasifikacije", a rezultat svega toga jest teška "inflacija" njegovih "najrazličitijih upotreba". Riječju, identitet je "krajnje škakljiv i varav pojam", "pojmovna crna kutija", koja se i danas, nakon desetljeća uporna tematiziranja i propitivanja, "nadaje krajnje novom i neistraženom tematikom" (Kaufmann, 2006., 27, 28, 67, 8, 26).

To, međutim, nipošto ne znači da je u društvenim znanostima i sociologiji, kad je riječ o problematici identiteta, na djelu neometan teror paralizirajućih dvojbi i nedoumica. Naprotiv, neka se od nosivih, sociologijski relevantnih, značenja toga pojma dadu relativno jasno razabrati već i iz njegove – znanstvenom diskursu samo prividno kolateralne – kolokvijalne uporabe.¹ Ovdje navodimo instruktivne primjere definicija identiteta iz dva, nasumce odabrana, "opća" rječnika hrvatskoga jezika. Prema prvom od njih, identitet je "1. odnos po kojemu je u različitim okolnostima nešto jednako samo sebi, istovjetno sa samim sobom, potpuno isto, 2. činjenice o jednoj osobi kojima se razlikuje od bilo koje druge ..., 3. osjećaj pripadnosti grupi, naciji i sl., prihvaćanje i isticanje te pripadnosti ..." (Anić, 2007., 140). Prema drugom rječniku, identitet je, pak, "podudaranje, izjednačivanje, potpuna jednakost, priznanje da netko ili nešto zaista jest ono čime se prikazuje (utvrditi nečiji identitet), da je netko zaista osoba o kojoj se radi; skup značajki koje neku osobu čine onom koja jest" (Klaić, 2004., 565).

Pokretna jednakost sa samim sobom (u različitim okolnostima) i, *eo ipso*, različitost spram drugog ili drugih, ukupnost značajki koje nekoga ili nešto čine upravo onim što jest, osjećaj pripadnosti nekoj većoj, obuhvatnijoj cjelini ... – to su, doista, neki od važnijih elemenata kako za opće tako i za specifično sociologijsko razumijevanje pojma identiteta. Pritom valja naglasiti: neki, ali ne i svi, jer apsolviranje nužnih osnova "priče" o identitetu ipak se, unatoč prividnoj samodostatnosti odrednica iz kolokvijalne uporabe, pokazuje nešto zahtjevnijom zadaćom. U njezinu svladavanju, naime, treba ne samo prekoračiti obzor svakodnevice nego i odustati od nekih vrlo zavodljivih "očitosti". Osim toga, jasno je da je posve

nerealno očekivati dovršenje te zadaće. Nemamo, naime, razloga ne vjerovati znanstvenicima poput Claudea Lévi-Strausa, koji je ustvrdio da identitet funkcionira kao "svojevrsno virtualno žarište kojemu se nezaobilazno moramo vraćati, iako ono nikada nema realnu egzistenciju", ili, još više, Maxu Weberu, koji je, davno ali mjerodavno, zaključio da je "identitet, sa sociološkog stajališta, uvijek relativno i kolebljivo starije stvari" (prema: Kalanj, 2005., 58).

Iz svega toga, međutim, nipošto ne slijedi defetistički zaključak da nije potrebno, ili da nema smisla, baviti se problematikom identiteta. Uostalom, poticaji za taj pothvat ne dolaze samo iz znanstvenoga pogona. Danas, naime, više nego ikad, nepokolebljiv "rad na identitetu", kako to formulira već citirani J.-C. Kaufmann, "poprima oblik bezuvjetne prinude". Jer, htjeli mi to ili ne, "svoj smo život prinuđeni prožeti smislom" (Kaufmann, 2006., 59). Štoviše, ta prinuda osmišljavanja života (na svim zamislivim razinama) – poradi smanjenja preglednosti i suvislosti života u uvjetima kasne modernosti – s vremenom samo dobiva na žurnosti i težini.

U ovom ćemo tekstu, u dva koraka, naznačiti elemente mimo kojih se, držimo, ne može u ozbiljnijem pokušaju hvatanja ukoštac s temom identiteta. Najprije ćemo naznačiti najvažnije crte procesa konstruiranja identiteta u uvjetima kasne modernosti kako ih vide suvremeni sociološki autori Anthony Giddens, Jean-Claude Kaufmann i Manuel Castells. Ti su sociolozi izabrani ponajprije po ključu autorovih afiniteta, no izvanredna relevantnost njihovih nalaza za temu o kojoj je riječ neosporna je i izvan konteksta te naklonosti. Nakon toga ćemo, u kratkoj fenomenologijskoj skici, obaviti malu inventuru nezaobilaznih značajki procesa oblikovanja identitetskih formacija.

REFLEKSIVNO KOLONIZIRANJE BUDUĆNOSTI

Spoznaja da je "potraga za identitetom unutarnje ... povezana s modernošću" (Kaufmann, 2006., 219), da je povijesno afirmiranje identiteta neizbježan proizvod disolucije premodernih sklopova života, opće je mjesto relevantne literature i o identitetu i o modernosti. To je veliko rastvaranje tradicijskih svjetova u nekoliko posljednjih stoljeća (ponajprije na Zapadu) na površinu društveno-povijesnoga života izbacilo pojedinca, koji se – oslobođen od svih starih ograničenja, ali i svih uporišta i jamstava – našao prisiljenim na samoodređenje. U modernim nam je vremenima, dakle, dosuđeno da "nemamo izbora nego izabirati" (Giddens, 1997.a, 81). Moderni pojedinac, prema Giddensu, mora neprekidno konstruirati vlastiti identitet iz bogate (ali nerijetko i zbunjujuće) lepeze strategija i opcija koje mu nude apstraktni sustavi što oblikuju moderno društvo. To se samokonstruiranje sebstva

odvija na specifičan način, kao reflektivni projekt – u skladu s reflektivnošću kao dominantnom značajkom cijele moderne epohe (usp. Giddens, 1997.a, 1997.b). Prema Giddensu, naime, reflektivnost – u osnovnom smislu, kao kontinuirano nadziranje ponašanja i njegova okružja te njihovo stalno revidiranje u svjetlu novih spoznaja – odlikuje svu ljudsku djelatnost, pa, dakle, nije rođena tek s modernošću. Novum modernosti, međutim, leži u njezinu totaliziranju – moderna reflektivnost više nije prerogativom i privilegijom kolektiviteta i društvenoga života (primjerice, u liku zgodimicne reinterpretacije tradicije), nego postaje sveprožimljućom silom koja prodire u baš sve pore života, čak i do jezgre pojedinačnoga sebstva, koje stoga u uvjetima modernosti i samo postaje reflektivnim projektom.

Osim reflektivnosti, valja dodatno naglasiti i osebujnu narav projekta, odnosno činjenicu projiciranja, svjesnoga i planskoga "protezanja" modernoga pojedinca u ono (još) nedogđeno i (još) nepostojeće. Budući da je "modernost inherentno orijentirana na budućnost, u smislu da 'budućnost' ima status kontrafaktičkoga modeliranja" (Giddens, 1997.b, 177), i moderni pojedinac svoj identitet, svoje sebstvo, mora neprestano oblikovati upravo iz budućnosti. Jer budućnost nije nekakva idilična slika na obzoru, prostor pukoga snatrenja, lijepih želja i neobvezujućih očekivanja, nego područje i medij samorealizacije u kojemu valja posviješteno i naporno raditi, "teritorij koji treba osvojiti ili kolonizirati" (Giddens, 1999., 22) – riječju, topos koji treba modelirati protiv sadašnjega činjeničnog stanja.

Ključne crte tvorbe modernog (samo)identiteta odlično se, prema Giddensu, razabiru i u transformaciji intimnosti, odnosno u fenomenu moderne veze (nastale na podlozi slabljenja ili potpunoga povlačenja rodbinskih veza i odnosa u lokalnim zajednicama). Moderna veza, naime, funkcionira kao "ključno okružje za izgradnju reflektivnoga projekta sebstva, jer omogućuje i ujedno zahtijeva organizirano i kontinuirano samorazumijevanje" (Giddens, 1997.a, 186). Moderna je veza čista u posve određenom smislu – ona je autoreferencijalna, odnosno lišena je svih izvanjskih uporišta, i stoga ovisna isključivo o prinosu uključenih aktera. Drugim riječima, moderna, čista veza jest "projekt" na kojemu zainteresirane "strane" moraju neprekidno raditi, pri čemu se krucijalnom pokazuje upravo njihova sposobnost za "organizirano i kontinuirano samorazumijevanje" – moć reflektivnosti.

Međutim, nemoguće je, prema Giddensu, govoriti o slobodi bez spominjanja njezina dobro poznata (i zgodimice nepriznata) naličja – tjeskobe. To proizlazi iz temeljne činjenice, na koju smo već podsjetili, da je oslobađanje od predmodernih, tradicijskih ograničenja neizbježno rezultiralo uklanjanjem

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 6 (92),
STR. 1015-1029

ZEMAN, Z.:
IDENTITETSKE...

njem svih starih uporišta i orijentira, pa, otuda, prinudom na izbor, na permanentno samoustanovljivanje i samoodređivanje. U tjeskobi, tom "nesvjesno organiziranom stanju straha" (Giddens, 1997.a, 44), zrcali se – u samom srcu slobode ukorijenjena, nikad posve isključena – mogućnost (djelomičnog ili potpunog) promašaja pri ispunjavanju genuino modernog zahtjeva za slobodnim, autonomnim oblikovanjem vlastita identiteta.

IZLAZAK IZ SEBE KAO SEBEPRIPOVIJEDANJE

Poput Giddensa, francuski sociolog Jean-Claude Kaufmann glavninu svoje teorije identiteta gradi propitujući usud modernoga pojedinca, zalažući se pritom za jedno "dinamičko i otvoreno poimanje" koje identitet vidi prije kao proces nego kao (zatvoreni/dovršeni) entitet. To shvaćanje počiva na tri temeljne premise: prvo, identitet je subjektivna konstrukcija; drugo, zbiljski "nositelj identiteta", "nepobitna prva materija identifikacije" jest konkretna zbilja pojedinca ili grupe (Kaufmann, 2006., 32), i, treće, to se konstruiranje identiteta, odnosno amalgamiranje subjektivne i objektivne zbilje, odvija pod pogledom drugog, koji pobija ili potvrđuje ponuđene identitete. Analitičko usredotočivanje na pojedinačni identitet ni u kojem slučaju nije istoznačno sa zaboravljanjem društvene situiranosti pojedinca i povijesno-društvene uvjetovanosti pojedinačne sudbine. Naprotiv, Kaufmann podsjeća na notornu činjenicu da je "pojedinaac kao takav sačinjen od društvene stvari ... dio društva svoga doba", a "nije čista svijest – a ponajmanje čisto racionalna svijest – izvan povijesti i odvojena od svog konteksta" (Kaufmann, 2006., 37). Povijest i društvo su, usuprot snovima o posve "slobodnolebdećoj" slobodi, glavne koordinate unutar kojih se oblikuje spomenuta "konkretna zbilja" svakoga pojedinca ili grupe, ona "nepobitna prva materija" svake moguće identifikacije, pa identitet stoga nije ništa drugo nego "gibanje s pomoću kojeg pojedinac stalno iznova preoblikuje društvenu građu od koje je načinjen" (Kaufmann, 2006., 67).

Prinuda formiranja identiteta, Kaufmann se slaže s Giddensom, neotklonjiv je izazov što ga moderno društvo upućuje pojedincu – ponuda koju jednostavno ne može odbiti. Bit identitetskoga procesa jest "sposobnost, mnogooblična i permanentna, za samoopredjeljenje ... odabiranje između mogućnosti" (Kaufmann, 2006., 73). Lišen ranije neslobode koja mu je pripravljalala unaprijed zgotovljene obrasce reagiranja i gotove odgovore na važna životna pitanja, pojedinac – da bi mogao autonomno birati – odsad "mora vjerovati u sebe kao u stabilan i autonoman entitet, sposoban razviti neupitni vrijednosni sustav; u svom samopredočivanju on mora biti konstantan, lišen kolebanja, i neposredno prepoznatljiv od dru-

gog" – riječju, "on mora posjedovati identitet" (Kaufmann, 2006., 42). No to je samo dio onoga što je zadano modernom pojedincu (Kaufmann kaže: "sirotom subjektu") – drugi, jednako važan dio toga *double binda*, traži od njega "da bude slobodno refleksivno biće koje će sebe i druge odvažno propitivati o svemu" (Kaufmann, 2006., 60-61).

Kaufmann, dakle, priznaje neupitnu ulogu refleksivnosti u modernom društvu, ali je razumije nešto drukčije od Giddensa. Dok je ona, naime, za Giddensa ključno oruđe, sržni *modus operandi* tvorbe identiteta, Kaufmann u njoj vidi proces čija je logika, zapravo, oprečna logici izgradnje identiteta – "refleksivnost slijedi otvorenu i inovativnu logiku: razara izvjesnosti i ponovno dovodi u pitanje ono što se smatra dokazanim", a "identitet, naprotiv, neprestano iznova lijepi komadiće", jer on je "permanentni sustav zatvaranja i integracije smisla" koji svoj temeljni obrazac nalazi u totalitetu. Ono za čime teži identitet "nije istina, nego smisao" (Kaufmann, 2006., 61). Identitet je "proces zatvaranja i fiksiranja", a refleksivnost, naprotiv, proces vođen "logikom otvaranja i kretanja" (Kaufmann, 2006., 81). No iako su, dakle, oprečnih naravi i logika djelovanja, refleksivnost i identitet, vjeruje Kaufmann, nisu u ratu, nego, naprotiv, uspješno surađuju u osebujnoj dijalektičkoj sprezi, često se "konkretno povezuju, u kompleksnim artikulacijama i u samom srcu konkretizacije subjektivnosti" (Kaufmann, 2006., 82).

Prema Kaufmannu, identitet, dakle, ne teži za istinom, nego za smislom – suočen s dispartnim značenjima, kakofo-nijom i kaosom životnih činjenica, on "izvodi jednu malu kompoziciju, koja životu daje smisao ... neprekidni rad na definiciji smisla života" (Kaufmann, 2006., 59, 69). Ne definiraju ga, dakle, toliko njegova uporišta, koliko naponi koje ulaže u osmišljavanje života. Uvijek je, naime, riječ o naporima, o stremljenju preko granica trenutačne situacije, jer identitet je, kao što smo već naglasili, proces, a ne dovršeni, umrtvljeni proizvod. Stoga je, možda, smislenije govoriti ne toliko o identitetu koliko o njegovoj tekućoj inačici, identifikaciji, koja "u cijelosti počiva u tom kretanju spram nečega, a da nikad ne doseže svoj cilj". Srž identitetskoga procesa jest, dakle, neprekidna samoidentifikacija, opetovano izvođenje "jednostavne kretnje izlaska iz sebe", kontinuirana "tvorba pomakā", koja dopušta tek kratke, usputne predahe (Kaufmann, 2006., 119, 121).

U osloncu na koncepcije Paula Ricœura, Kaufmann identifikacijsku praksu razumije kao narativni proces – identitet je tako "pripovijest o sebi koju svatko priča sebi samom" (Kaufmann, 2006., 109), specifično sebpripovijedanje, ali ne kao nekakvo "čisto" iznalaženje (koje bi bilo odveć proizvoljno, "slobodno" na pogrešan način), nego kao jedno "upripovjeđiva-

nje" konkretne, tvrde i inertne, društvene zbilje, kao njezino sređivanje koje događaje čini čitljivima, a djelovanju daje smisao.² S obzirom na već spomenutu oprečnost logika identiteta i reflektivnosti, očito je, prema Kaufmannu, i "jedno sve oštrije proturječe ... između dva oblika subjektivnosti: narativne subjektivnosti s identitetskim djelovanjem, koja pripovijedanjem zatvara smisao u dinamički oblik, i znatno eksperimentalnije i otvorenije reflektivne subjektivnosti koja se upisuje u historijski pokret zaposjedanja društvenog od strane znanosti" (Kaufmann, 2006., 110).

Jedva da treba posebno naglašavati da je identitetsko stvaralaštvo – znati i moći iznalaziti se svagda drukčijim – tijesno povezano s raznolikošću i bogatstvom resursa kojima se raspolaže. Moguće ih je svakako klasificirati, a najgrublja, gotovo zdravorazumska, podjela jest ona na društvene, ekonomske i kulturne resurse. Ni jednu vrstu ne treba podcjenjivati,³ no posebno se zanimljivim izvorom identitetske građe i potencijala pokazuju kulturne tvorbe, ta "omiljena hrana 'preiznalaženja' sebe" (Kaufmann, 2006., 147).

Na koncu, Kaufmann razlikuje tri osnovna modela (modelizacije, ideotipa) individualnog identitetskog izražavanja (čija kratka i efektna imena/oznake posuđuje od Alberta Hirschmana) (usp. Kaufmann, 2006., 144-205):

a) *Voice* (glasovi artikulirani kao krikovi) – razvijen osobito u društvenim sredinama lišenim resursa za izgradnju identiteta, a svojstvene su mu emocionalne eksplozije koje omogućuju obnovu samopoštovanja;

b) *Exit* (bijeg ili izlazak) – pokazuje da je moguće i oduprijeti se identitetskom procesu ili jednostavno "izaći" iz njega;

c) *Loyalty* (lojalnost i sudjelovanje) – pokazuje kako sudjelovanje u zakonitim institucijama pruža mogućnost uvođenja reflektivnosti u oblikovanje identiteta.

Izbor između ta tri načina konstruiranja i artikuliranja identiteta stvar je slobodna izbora u situaciji koju nismo samostalno i slobodno oblikovali – istodobno i dar i teret, koji nas svojom dvostranom, antinomijskom naravi neumoljivo podsjeća na notornu činjenicu da "davanje smisla životu nije nikakva sinekura" (Kaufmann, 2006., 60). Naprotiv, to je teška, nikad gotova igra, u kojoj je – unatoč povremenom dojmu gotovo nepodnošljive lakoće – moguće i sve izgubiti.

OTPOR NADSVOĐUJUĆIM SILAMA

Ispisujući prolog prvom (*The Rise of the Network Society*, 1996.) od tri sveska svoje ambiciozne trilogije naslovljene *The Information Age: Economy, Society and Culture*,⁴ španjolski sociolog Manuel Castells ustvrdio je da "u svijetu globalnih tokova bogatstva, moći i slika, potraga za identitetom, kolektivnim ili individualnim, pripisanim ili konstruiranim, postaje temelj-

nim izvorom društvenoga smisla". Upozorujući da u potrazi za identitetom nipošto ne treba vidjeti novi trend, Castells zaključuje da se posebnost (i drama) aktualne situacije (na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće) očituje u činjenici da je "identitet postao glavnim, a ponegdje i jedinim izvorom smisla u povijesnom razdoblju karakteriziranom široko rasprostranjenim destrukuiranjem organizacija, delegitimiranjem institucija, slabljenjem glavnih socijalnih pokreta i efemernim kulturalnim izražajima" (Castells, 1997.b, 3). Glavne razloge takva afirmiranja identiteta treba, prema Castellsu, potražiti u onome što se pokazalo golemom prijetnjom svakom obliku vlastitosti – u nevjerojatno brzom razvoju i širenju "globalnih mreža instrumentalne razmjene", koje selektivno uključuju ili isključuju pojedince, grupe, regije i čitave zemlje, proporcionalno njihovoj učinkovitosti u ispunjavanju njezinih ciljeva, iz čega slijedi zaključak da su "naša društva u sve većoj mjeri strukturirana oko bipolarne opozicije između Mreže i Sebstva" (Castells, 1997.b, 3).

Najvažniji društveni i politički trend 1990-ih (a i prvog desetljeća novog stoljeća) Castells, dakle, ne vidi u samom formiranju globalne mreže, nego u zbivanjima koja artikuliraju različite oblike "ustajanja" protiv nje – u "konstruiranju društvenoga djelovanja i politike oko primarnih identiteta, pripisanih, ukorijenjenih u povijesti i zemljopisu, ili iznova izgrađenih u tjeskobnoj potrazi za smislom i duhovnošću" (Castells, 1997.b, 22).

Pod identitetom Castells, poput Giddensa i Kaufmanna, ne misli nešto fiksno, jednom zauvijek zgotovljeno, nego "proces kojim društveni akter sebe prepoznaje i konstruira smisao primarno na temelju danoga kulturalnog atributa ili skupa atributa, sve do isključivanja širih referencija na druge društvene strukture" (Castells, 1997.b, 22). Pri tom konstruiranju, odnosno traženju smisla – što je i za Castellsa ključno određenje potrage za identitetom – kultura, dakle, nije samo "omiljena hrana 'preiznalaženja' sebe" (kako je, primjerice, karakterizira Kaufmann) nego upravo ključni obrambeni resurs, možda i jedino učinkovito sredstvo u artikuliranju identitetskih figura koje će se uzmoći suprotstaviti sveprožimljivoj logici globalno umreženoga kasnog kapitalizma. To se razumijevanje identiteta snažno oslanja na koncepcije francuskoga sociologa Alaina Tourainea, koji je još 1970-ih dokazivao da u specifičnim uvjetima postindustrijskoga društva – u kojemu su kulturalna dobra i usluge preuzeli ulogu ključnoga čimbenika proizvodnje – ideju klasne borbe nadomješta "obrana subjekta, u njegovoj osobnosti i kulturi, protiv logike aparatura i tržišta" (prema: Castells, 1997.b, 23).

Castells pritom, za razliku od Giddensa i Kaufmanna, jači naglasak stavlja na kolektivne identitete, čiju najrazgovjetni-

ju artikulaciju vidi u vrlo širokom rasponu društvenih pokreta. Pod društvenim pokretima on misli "promišljena kolektivna djelovanja čiji ishodi, bilo da je riječ o pobjedi ili o porazu, transformiraju vrijednosti i institucije društva" (Castells, 1997.a, 3). Pritom je posebno važno ne smetnuti s uma činjenicu da – s analitičke točke gledišta – nije ni smisleno ni opravdano razlikovati "dobre" od "loših", odnosno "napredne" od "retrogradnih" pokreta.

Društvene pokrete Castells klasificira na više načina; prva, najgrublja podjela jest ona na *proaktivne*, koji streme preoblikovanju ljudskih odnosa na temeljnim razinama društvenoga bitka (primjerice, feminizam i environmentalizam), i *reaktivne* pokrete, koji se združenim tehnoekonomskim čimbenicima promjene (a često i proaktivnim pokretima) suprotstavljaju u ime "krajnjih", diskusiji nepodložnih vrijednosti ili "izvjesnosti" (primjerice, Boga, nacije, etniciteta, obitelji itd.). Castells, nadalje, analitički razlikuje i tri "čista" oblika i izvora gradnje identiteta (usp. Castells, 1997.a, 8-10):

a) *Legitimirajući* identitet, koji uvode i artikuliraju dominantne društvene institucije da bi proširile i učvrstile strukturnu dominaciju nad društvenim akterima te racionalnom argumentacijom opravdale njezine izvore.

b) Identitet oblikovan *u otporu* (ili *iz otpora*), koji stvaraju akteri koje je obezvrijedila, isključila i/ili stigmatizirala logika dominacije, utemeljen na načelima koja su različita ili suprotstavljena načelima na kojima počivaju glavne društvene institucije.

c) *Projektivni* identitet, koji konstruiraju društveni akteri posebno vični baratanju s kulturnim materijalom, iz kojeg oblikuju identitetske modele i figure koji ne samo da bitno redefiniraju njihovo mjesto u društvu nego impliciraju i nuždu transformiranja cjelokupne društvene strukture (primjerice, feminizam).

Minuciozne raščlambe vrlo opsežnoga empirijskog materijala dovode Castellsa do zaključka da najvažnije životne mogućnosti (za sve one koji su isključeni iz suvremenoga globalnog mrežnog društva) artikuliraju kulturalne zajednice izgrađene na temeljima religijskoga fundamentalizma, nacionalizma, etničke i teritorijalne pripadnosti. Te zajednice, pokazuje on, imaju poprilično zajedničkih crta. Ponajprije, pojavljuju se kao obrambena reakcija na prevladavajuće suvremene društvene trendove, suprotstavljajući im se onim što drže autonomnim, izvornijim generatorima smisla. Stoga je tu uvijek riječ o identitetima koji su presudno obilježeni i opterećeni defenzivnošću, a, budući da su sazđani od određenoga kulturalnog materijala, zapriječena im je potpuna arbitrarnost pri konstruiranju. U religijskom fundamentalizmu, kulturalnom nacionalizmu i teritorijalnim zajednicama

treba, prema Castellsu, vidjeti reakciju na tri glavne "prijetnje" na prijelazu iz 20. u 21. stoljeće: globalizaciju, umrežavanje i fleksibilnost te krizu patrijarhalne obitelji.

Za razliku od pluralistički raščlanjenih, naglašeno izdiferenciranih civilnih društava, kulturne zajednice ne odlikuje unutarnja razlučenost i raznolikost. Naprotiv, čini se kao da njihova snaga proizlazi upravo iz izrazito homogene, svih proturječja (prividno) oslobođene zajedničkosti, s čime je u skladu i njihovo gotovo rovovsko "ukopavanje" unutar vlastitih granica te odbacivanje institucija civilnoga društva. Unatoč tome, Castells drži da se i u tim negativističko-ekskluzivističkim zajednicama reakcije i otpora mogu razviti novi kolektivni akteri društvene transformacije, i to oni koji će biti sposobni izgraditi nov smisao oko projekivnih identiteta. No uz vjerovanje da upravo u tim zajednicama valja prepoznati glavne potencijale društvene promjene u mrežnom društvu, on izriče i, čini nam se, znatno trezveniju procjenu da stvaranje drukčijih, produktivnijih projekivnih identiteta jednostavno "nije povijesna nužnost" (Castells, 1997.a, 67).

Svoje raščlambe identitetskih potencijala različitih kolektivnih aktera Castells zaključuje uvidom u, prividno paradoksalnu, činjenicu da i njihova snaga i njihova slabost proizlaze iz istih izvora – iz njihove (relativne) autonomije spram institucija države, logike kapitala i zavodljivosti sveprožimljive suvremene informatičke tehnologije. Unatoč ne odveć optimističkim zaključcima koji slijede iz ukupnosti Castellsovih analiza (koje smo ovdje dotakli samo u nama zanimljivim dijelovima), nije teško razumjeti njegovu nepokolebljivu vjeru u "mogućnost smislenoga društvenog djelovanja ... u oslobađajuću moć identiteta" (Castells, 1997.b, 4).

K FENOMENOLOGIJI SAMOIZNALAŽENJA

Prinuda oblikovanja identiteta notorna je činjenica, ne šteti nikoga pod nebom moderne – moraju joj, na ovaj ili onaj način, odgovoriti svi akteri modernoga društva: pojedinci, grupe, institucije, zajednice, čitava društva. No već je u samoj toj prinudi, kao njezin nulti uvjet, upisano da si moderni akter ne može pomoći posudbama od nekakve apstraktne i/ili metafizičke biti. Tomu je tako zato što u uvjetima modernosti – koja, kao što je to uvjerljivo pokazao još Max Weber, živi sva raščarana,⁵ u carstvu imanentnosti, u kojemu se "u načelu ... može svim stvarima vladati putem proračuna" (Weber, 1986., 264) – nema, i ne može biti, takvih uporišta. Komotnost ovisnosti o ograničenjima i izvanjskim osloncima ostaje privilegijem predmoderne, neslobodne prošlosti, a u modernim se vremenima mora moći autonomno birati – tu istinu zrcali i "ogroman pomak u poimanju da ljudski život ne određuje usud, nego izbor" (Berger, 1995., 112).

Identitet je tako – kao genuino moderna tvorba – nešto na čemu, kako se to obično kaže, neprekidno "treba raditi". On je, zaoštrano govoreći, nešto što – uvijek iznova – tek treba stvoriti. To, *mutatis mutandis*, vrijedi za sve "razine" njegove aktivacije i artikulacije. U tome da ga treba stalno iznova stvarati očituje se njegova narav projekta – kao svjesnoga nacrtnog "protezanja" u budućnost, u ono što se tek ima proizvesti kao zbilja, kao djelatna manifestacija moći iznalaženja sebe drukčijim.

Kao (načelno) nedovršiv životni proces, kao tekuća (re)konstrukcija i (re)konstitucija⁶ sebstva, identitet se oblikuje i preoblikuje u svom, tako reći, prirodnom miljeu, u društvenoj areni. Jer, prema jednoj od malobrojnih kanoniziranih istina društvenih znanosti, pojedinac je "kao takav sačinjen od društvene tvari", on je, čak u presudnoj mjeri, "dio društva svoga doba". Društvenu arenu, pak, konstituiraju i ispunjavaju društvene borbe (ponekad i nasilne), koje se svagda odvijaju u čvrsto zadanim (iako često samim akterima slabo razumljivim) okvirima i uvjetima aktualne društveno-povijesne "situacije", uvijek u kontekstu određenih odnosa snaga, ponekad i u (bolje ili gore posviještenoj) borbi za moć. Sve to, na nešto drukčiji način, vrijedi i za sve nadpojedinačne identitetske konfiguracije – socijalne se grupe i institucije identitetski afirmiraju uglavnom u okvirima matičnoga društva; društva se, pak, najčešće u formatu nacija-država, nastoje identitetski izboriti na međunarodnoj sceni koju nastanjuju i sudefiniraju druge države, nacije-države, međunarodna tijela, savezi i institucije, transnacionalni financijski tokovi, anacionalna, globalizirana mreža kapitala ... Identitet, dakle, funkcionira i kao "element socijalnih borbi" (Kalanj, 2003., 58).

Stoga je ne samo smisleno nego i nužno govoriti o identitetskim strategijama i o politikama identiteta. Pojam/koncept *strategije* označuje slojevito, dugoročno, reflektivno promišljanje vlastitih razloga, stajališta i taktičkih poteza, a pojam/koncept *politike* signalizira da se ta kontinuirana odmjerenja snaga i rekonsideracije stanja svagda odvijaju u sklopu odnosa s drugim (i, ako se baš hoće, s Drugim) – u borbi, dakle, za priznanjem, koje ne samo da je "u srcu same stvari" nego ujedno jest aspekt identiteta koji su društvene promjene svojstvene modernosti učinile "najproblematičnijim" (Calhoun, 2003.b, 20).

U moderne čimbenike koji su priznanje učinili problematičnim svakako ulaze krajnja proširenja mogućnosti osobnog izbora, razvoj dinamičnih, nestabilnih i heterogenih mreža društvenih odnosa, masovni mediji koji omogućuju proliferaciju kulturalnih transmisija, nepregledna množina diskursa koji pomažu imenovanju i konstituiranju osobnosti, golem raspon i složenost razaberivih identiteta i konkurirajućih identitetskih shema ... što sve – na svim razinama konstrukcije identiteta – kao da prijete gotovo babilonskim rasapom u bez-

broj neprevodivih, uzajamno nerazumljivih identitetskih jezika i dijalekata.

Iz činjenice da je u modernim vremenima slobodan izbor nadomjestio usud ne treba, razumije se, izvoditi zaključke o "apsolutnoj" slobodi modernih subjekata. Odveć naivni i očito pogrešni, takvi zaključci danas jedva da funkcioniraju i kao površne marketinško-ideologijske floskule. Na djelu su, naprotiv, nerazrješivi odnosi – neki suvremeni, dobro upućeni sociološki autori tu će, bez ikakve nelagode, upotrijebiti pojam *dijalektike* – između slobode i nužnosti, između mogućnosti slobodna (drugim riječima, dragovoljna, dobro upućena, slobodna od izvanjskih pritisaka) izbora, koji se uvijek vrši unutar okvira što ih čvrsto određuje aktualna povijesno-društvena zbilja. Te okvire, dakako, ne treba razumjeti isključivo negativistički, samo kao izvor zapreka (ponekad i represije), nego, ponajprije, kao zalihu potencijala, kao izdašnu kolekciju resursa, u kojoj, prema mnogim autorima, istaknuto mjesto pripada kulturi, toj "omiljenoj hrani 'preiznalaženja' sebe".

Imajući na umu upravo tu dijalektiku između slobode i nužnosti, tu mogućnost izbora koji se aktualizira isključivo pod gravitacijom čvrsto zadane životne zbilje, prikladan bismo model ili prauzor svim stratezima identiteta mogli pronaći i u rimskom bogu Janusu. Janus je, kao što je poznato, bog sa dva lica okrenuta na suprotne strane – u prošlost i u budućnost. Iako, dakle, ne okreće lice od prošlosti, od onoga što je bilo ili što još uvijek jest na način na koji je već bilo, Janus je, zapravo, više okrenut budućnosti. On je, naime, bog prolaza i prijelaza iz prošlosti u sadašnjost, iz jednoga stanja u drugo, iz jednoga svijeta u drugi. Štoviše, on je i "bog početka svih stvari", koji je "nazočan ... pri svakom rođenju – bogova, svijeta, ljudi i njihovih djela" (Zamarovský, 1985., 163; Chevalier & Gheerbrant, 1989., 216). Izabirati i oblikovati identitetske figure znači, baš poput Janusa, ne gubeći iz vida zadanost prošlosti, upravljati počecima – ne svih "stvari", nego onih vlastitih.

Na koncu, ali zacijelo i najvažnije, govor o identitetu, kao što smo vidjeli i u svim gore raščlanjenim primjerima, uvijek znači i izjašnjavanje o smislu života. Jedva vidljivo i prepoznatljivo kroz zamućenu leću moderne racionalnosti (reducirane na instrumentalno-utilitarno oruđe), to se, pak, izjašnjavanje svagda svodi na traženje vjerodostojna odgovora na pitanje svih pitanja – što ćemo učiniti s vlastitom slobodom.

BILJEŠKE

¹ Ne možemo, usputno, odoljeti napasti konstatiranja da se mnoge definicije u društvenim znanostima odveć ne udaljuju od tih kolokvijalnih, često "zdravorazumskih" određenja. No ta činjenica, po svemu sudeći, ne govori toliko protiv društvenih znanosti, koliko u korist "mudrosti" nataložene u svakodnevnom, govornom jeziku.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 6 (92),
STR. 1015-1029

ZEMAN, Z.:
IDENTITETSKE...

Na značajnu ulogu laičkih konceptualizacija uvjerljivo je upozorio A. Giddens, razvijajući koncepciju tzv. *dvostruke hermeneutike*, koja se očituje ne samo u supostojanju nego i u kontinuiranom, uzajamno plodotvornom, susretanju i isprepletanju laičkog i ekspertnog okvira razumijevanja pojava u modernom društvu. Na činjenicu da pritom laičko razumijevanje nije bitno inferiorno ekspertnoj analizi Giddens je upozorio i, na prvi pogled iznenađujućom, tvrdnjom da sociološka spoznaja, u određenom smislu, čak i "parazitira na koncepcijama laičkih aktera" (Giddens, 1997.b, 15).

² Sociologija je dugo zazirala od narativnosti, no pokazuje se da je "sam društveni život *upričan* (*storied*) i da naracija jest ontologijsko stanje društvenoga života", pa "u srcu gotovo svih naših društvenih teorija ne sjede 'sirove činjenice' nego konstruirane priče" (Sommers & Gibson, 2003., 38, 47).

³ Kaufmannu ne nedostaje duhovitosti kad, primjerice, slikovito i lapidarno sažimlje zakonitosti koje vladaju na području ekonomskih resursa: "bogataši raspolažu adutima, siromasi hendikepima"; "osoba ne biva sobom na jednaki način ako je beskućnik ili generalni direktor"; "raspolagati sredstvima za jednotjedni boravak na drugom kraju svijeta dovoljno je da se osoba osjeti živom na posve drugi način" (Kaufmann, 2006., 141, 143, 147) itd.

⁴ Uz spomenuti naslov Castellsovu trilogiju *The Information Age: Economy, Society and Culture* čine i djela *The Power of Identity* (1997.) i *End of Millennium* (1998.). O važnosti teme identiteta svjedoči, dakle, i činjenica da je ona naslovna tema drugoga sveska trilogije.

⁵ I ovdje, opet, ne možemo odoljeti napasti podsjećanja na – posve očitu i, možda donekle trivijalnu, ali zato ništa manje točnu i znakovitu – zvučnu i značenjsku bliskost pojmova *raščaranosti* i *razočaranosti*.

⁶ Ovdje ne kanimo raspravljati o, u literaturi iscrpno diskutiranoj i, čini se, apsolviranoj, opreci *esencijalizma* i *konstrukcionizma*. Tek spomenimo da se tu radi o polemički zaoštrenim krajnostima, koje, svaka na svoj način, promašuju bit "stvari" o kojoj bi htjele reći zadnju. Jer, iako ni u kojem slučaju ne izvire iz metafizičkih predestinacija, moderni identiteti, s druge strane, nisu razriješeni obveza spram društveno-povijesnoga konteksta u kojem se oblikuju.

LITERATURA

Anić, V. (2007.), *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber, Jutarnji list.

Berger, P. (1995.), *Kapitalistička revolucija. Pedeset postavki o blagostanju, jednakosti i slobodi*, Zagreb: Naprijed.

Calhoun, C. (ur.) (2003.a), *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford: Blackwell.

Calhoun, C. (2003.b), "Social Theory and the Politics of Identity". U: C. Calhoun (ur.), *Social Theory and the Politics of Identity* (str. 9-36). Oxford: Blackwell.

Castells, M. (1997.a), *The Power of Identity*. Malden (USA), Oxford (UK): Blackwell Publishers.

Castells, M. (1997.b), *The Rise of the Network Society*. Malden (USA), Oxford (UK): Blackwell Publishers.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 6 (92),
STR. 1015-1029

ZEMAN, Z.:
IDENTITETSKE...

Chevalier, J., Gheerbrant, A. (1989.), *Rječnik simbola*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Giddens, A. (1997.a), *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, California: Stanford University Press.

Giddens, A. (1997.b), *The Consequences of Modernity*. Stanford, California: Stanford University Press.

Giddens, A. (1999.), *Runaway World. How Globalisation is Reshaping Our Lives*, London: Profile Books.

Kalanj, R. (2005.), Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta. Prilog analizi identiteta hrvatskog društva. *Socijalna ekologija*, 14 (1-2): 53-73.

Kalanj, R. (2003.), Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje. *Socijalna ekologija*, 12 (1-2): 47-68.

Kaufmann, J.-C. (2006.), *Iznalaženje sebe. Jedna teorija identiteta*. Zagreb: Antibarbarus.

Klaić, B. (2004.), *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Scott, J., Marshall, G. (2005.), *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford etc: Oxford University Press.

Sommers, M. R. & Gibson, G. D. (2003.), Reclaiming the Epistemological 'Other': Narrative and the Social Constitution of Identity. U: C. Calhoun (ur.), *Social Theory and the Politics of Identity* (str. 37-99). Oxford: Blackwell.

Weber, M. (1986.), *Metodologija društvenih nauka*, Zagreb: Globus.

Zamarovský, V. (1985.), *Junaci antičkih mitova. Leksikon grčke i rimske mitologije*, Zagreb: Školska knjiga.

Identity Strategies: In Search of Meaning

Zdenko ZEMAN
Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb

The topic of the text is sociological understanding of identity. Drawing on the statement that in contemporary sociology there is no single-valued concept of identity, the author does not suggest a simple definition, but rather certain thematic-problematic dimensions and aspects he considers as necessary components of any attempt at sociological comprehension of this extremely important topic. It is done in two steps. First, the author analyses the concepts of identity elaborated in the past fifteen years by sociologists Anthony Giddens, Jean-Claude Kaufmann and Manuel Castells. Next, based also on the findings in the first part, the author sketches the outlines of a possible phenomenology of identity. The list of key characteristics of identity has to include the understanding that identity is not something finite, but something to be constructed, a strategically

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 6 (92),
STR. 1015-1029

ZEMAN, Z.:
IDENTITETSKE...

contemplated and developed process, a reflexive project that does not neglect the past, but is quintessentially turned towards the future. As such, identity is an important factor of social conflicts, which is predominantly "nurtured" by culture, and hides in its heart the most important question – that of the meaning of life.

Key words: identity, identity strategies, reflexiveness, the meaning of life, freedom

Identitätsstrategien als Sinnsuche

Zdenko ZEMAN
Ivo-Pilar-Institut für Gesellschaftswissenschaften, Zagreb

Das Thema dieser Arbeit ist das soziologische Verständnis von Identität. Der Verfasser geht von der Feststellung aus, dass in der modernen Soziologie kein unzweideutiges Identitätskonzept vorliegt. Er schlägt daher nicht etwa seinerseits eine einfache Definition vor, sondern suggeriert bestimmte diesem Thema bzw. Problem innewohnende Dimensionen und Aspekte, die er für notwendige Bestandteile eines jeglichen Versuches hält, dieses ausnehmend wichtige Thema in soziologischer Hinsicht zu verstehen. Der Verfasser geht dabei in zwei Schritten vor. Der erste Schritt umfasst eine Analyse der Identitätskonzepte, die im Verlauf der letzten 15 Jahre von den Soziologen Anthony Giddens, Jean-Claude Kaufmann und Manuel Castells vorgelegt wurden. Im zweiten Schritt wird, in Anlehnung an die Erkenntnisse aus dem ersten Teils der Arbeit, eine mögliche Phänomenologie der Identität skizziert. Eine jegliche Auflistung der Schlüsselmerkmale von Identität muss die Erkenntnis mit einschließen, dass Identität kein Fertigprodukt ist, sondern geschaffen werden muss. Identität ist also ein strategisch durchdachter und durchgeführter Prozess, ein reflexives Projekt, das die Vergangenheit nicht missachtet, das jedoch in entscheidendem Maße der Zukunft zugewandt ist. Die Identität als solche ist überdies ein wichtiger Faktor innerhalb des gesellschaftlichen Wettstreits und „nährt“ sich größtenteils an der Kultur, während sich in ihrem innersten Wesen die allerwichtigste Frage birgt – die Frage nach dem Sinn des Lebens.

Schlüsselbegriffe: Identität, Identitätsstrategien, Reflexivität, Lebenssinn, Freiheit